

קינה לא ידועה על גירוש ספרד

אברהם דוד

חורבן של קהילות ישראל בחצי-האי האיברי, עם גירושם של יהודי ספרד בשנת רנ"ב והאונס ההמוני שנכפה על היהודים בפורטוגאל בשנת רנ"ז, היו לו כיסויים, אמנם מועטים, ביצירות שכתבו המגורשים או צאצאיהם. הגירוש, כפיית השמד, הבריחה, הנדודים בחיפוש אחר ארץ מקלט — תוארו ביצירות מסוגים שונים: פרקים קצרים¹ שנכללו בחיבורים היסטוריוגרפיים מקיפים, זכרונות אישיים ששולבו בחיבורי עיון, פרשנות ודרש² וכרוניקות קצרות.³ מחברים אלה ביקשו משמעות מיוחדת לאותה פורענות. היו מהם שנתפסו ליאוש, לתסכול ולמרירות,⁴ ומאידך, אחרים ביקשו למצוא פורקן ונחמה בתקוות משיחיות.⁵

מפתיעה ההשתקפות המועטה של המאורעות הללו בדברי-שיר של בני הדור. לשם השוואה, בעוד שעל הרדיפות נגד יהודי ספרד בשנת קנ"א (1391), שודאי נפלו בחומרתן ונאלו של סוף המאה ה"ו, ידועות לנו כעשרים קינות,⁶ הרי על פורענויות רנ"ב ורנ"ז פורסמו עד כה שבע קינות בלבד: חמש על הגירוש מספרד, ושתיים (האחרונות ברשימה) על השמד בפורטוגאל. ראלו הן:

- הפניות ביבליוגרפיות — בסוף המאמר.
- חובה נעימה לי להודות לפרופ' ע' פליישר ותלמידתו דר' ט' בארי, שאיפשרו לי לעיין בחומר הרשום.
- כמפעל לחקר השירה העברית, בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, וכן לידידי דר' נ' וייסנשטרן מהמכון לתצלומי סתבייד עבריים, שהבהיר לי כמה עניינים הנוגעים למלאכת השיר.
- 1 מקבץ של חלק מאותם פרקים, שהובא לראשונה במדרכו — ראה: ברנפלד, עמ' רמב-רעה. ריונים מסכמים בנידון — ראה: בן-ששון, הכרונוגרפיה, עמ' 30-34; ירושלמי, היסטוריוגרפיה, עמ' 607-638; ירושלמי, זכור, עמ' 53-75.
 - 2 ריונים מסכמים בנידון — ראה: בן-ששון, דור, עמ' 23-64; בן-ששון, גלות, עמ' 216-227; הקר, איגרות, עמ' סד-צו; הקר, לדמותם, עמ' 21-95. סוגיות אלו נדונות בפירוט במחקרים ובמונוגרפיות מרובים, ואין כאן מקום להרחיב על כך.
 - 3 על כרוניקות אלו — ראה: אברהם מטרותאל. פרסום מחדש של ספר הקבלה, במהדורת צילום בלוויית מבוא — ראה: דוד, כרוניקות, עמ' ט-טז, 19-41. וראה: מארכס, עמ' 77-106; בן-ששון, קינה, עמ' 59-64; הקר, כרוניקות, עמ' 201-228. פרסום אחר של הכרוניקה השנייה — ראה: בניהו, עמ' מ-מו; וראה: תשבי, גניזה (נכלל בספר: תשבי, משיחיות).
 - 4 ראה: בן-ששון, גלות, עמ' 216-219; הקר, היאוש, עמ' 195-213, הקר, גאון, עמ' 541-586.
 - 5 ויכוח נוקב בין חוקרים על דבר מרכזיותה של האמונה המשיחית כתגובת המגורשים על חורבנה של יהדות ספרד ופורטוגאל — ראה: תשבי, גניזה; תשבי, משיחיות; תשבי, הפיכה, עמ' 214-218; תשבי, חדשנות, עמ' 481-485. לעומתו: אידל, מבוא, עמ' 21-28; אידל, חדש, עמ' 230-235; אידל, ישן, עמ' 505-507.
 - 6 סקירה של קינות אלו — ראה: פגיס, עמ' 355-373.

- (א) מאת שלמה בן שמואל ספרדי, פותחת: על שבר בת עמי אדברה.⁷
- (ב) מאת ר' אברהם אבן בקראט, פותחת: אקבץ בנודי / דמעות בנאדי / וקנא רב נאדי / יבוקע כהרה.⁸
- (ג) קינה אנונימית, פותחת: ארץ ספרד תני חשבון יהודים אשר היו בתוכך ולא נראו כמרעיתם.⁹
- (ד) קינה אנונימית, שנכתבה לרגל כיבוש אוראן (Oran) (אלז'יריה) בידי הספרדים בשנת רס"ט (1509), הפותחת: אקונן במר ואתבונן / עד כלות בדמעות עיני. בקינה משולבות כמה שורות על הגירוש מספרד ואיזכור מאורעות פורטוגאל:¹⁰ ובזכרי קהלות אראגון / וקשטיליא ואנשי ספרד / בעת גברה יד צר וגרש / אותם וגאונם הורד [...].
- (ה) קינה, הפותחת: אבינו הגמול הזה קיונו,¹¹ מעין ויכוח בין כנסת ישראל והקדוש ברוך הוא, שככל הנראה מחברה הוא מאיר די וידאש,¹² בנוסחים אחדים שלה נכלל בית המזכיר את הגירוש:¹³ יצאו אחיכם גרושים / משירץ ומשביליא / ראיתי כי ערפם קשים / הבאתי גרוש קאשטיליא [...].
- (ו) 'תלונה על הזמן להחכם דון יהודה אברבנאל זלה"ה יספר בה את כל התלאות המוצאות אותו מיום היותו וטלטולו וגרוש בנו הגדול וצואתו אליר', פותחת: זמן הכה בחץ שנון לבבי.¹⁴
- (ז) 'קינה אשר קונן החכם המעולה דון דוד בלמרה יוסף'ן יחיאל זלה"ה על הגירוש והשמד ממלכות פורטוגאל שנת הרנ"ז ליצירה', פותחת: אעורר יגונים / ואפליג בקינים / ואבחר יענים / ותנים לחברה.¹⁵

- 7 פורסמה — ראה: פריימאן, עמ' רלו-רמו. על זהותו של המחבר — ראה: דוידאהן, עמ' 436-435.
- 8 מצויה בכתב יד מוסקבה-גינצבורג 214, במכון לתצלומי כתב יד עבריים, ס' 27951, דף 4א, 6א, פורסמה: בן-ששון, קינה, עמ' 59-71.
- 9 פורסמה: דרעסלער, עמ' לט-מ. קינה זו נזכרת על-ידי: הקר, כרוניקות, עמ' 204, הערה 10; יהלום, עמ' 345.
- 10 פורסמה: שירמן, עמ' סט-עד. על הגירוש — שורות: 26-34.
- 11 הקינה נרפסה לראשונה: אמרי נועם. נרפסה מחדש, על-פי נוסח דפוס זה: ברנשטיין, עמ' 25-27. נרפסה בגרעיה ותוספת של בתים אחדים: ארבע תעניות, דף פא-פזא.
- 12 בכתב יד מאוחר, הכולל פיוטים וקניות, המצוי באוספו של מ' בניהו צ 20, במכון לתצלומי כתב יד עבריים שליד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ס' 43585, מצויה קינה זו בשינוי סדר, בגרעיה ובתוספת בתים. שם נרמז שמו של המחבר באקרוסטיכון: 'מאיר די וידאש חוק', שמא בכתב יד בניהו נשתמר הנוסח המקורי? או אולי זהו עיבוד מאוחר של החתום באקרוסטיכון? ועוד צריך עיון.
- 13 בנוסח שבארבע תעניות הנ"ל, שולב בית נוסף בעניינו של הגירוש. אותו בית נרפס גם בנפרד על-ידי: ברנשטיין, עמ' 27, וכן מצוי בנוסח הקינה שבכתב יד בניהו הנ"ל.
- 14 מצויה בכתב יד מונטיפיורי בלונדון 362, תצלום במכון לתצלומי כתב יד עבריים, ס' 5306, דף 69א, 72א, פורסמה: אוצר נחמד, כ, עמ' 70-75.
- 15 מצויה בכתב יד מונטיפיורי הנ"ל, דף 68א, 69א; פורסמה: הכרמן, עמ' 11-16. הכרמן קרא בכותרת בטעות: רנ"ח, בכתב יד נרשמה בבירור 'שנת רנ"ז'.

מצינו כגניזה הקאהירית שתי קינות נוספות המתייחסות לגירוש.

(א) באוסף מוצרי (סד' ב' P 516 VIII, 162) — שרידיהן של לפחות שלוש קינות,¹⁶ מתוכן שתיים קשורות לגירוש ספרד: האחת — קינה הפותחת: [אבינו הגמול הזה קייננו] היא הקינה שצוינה לעיל (סעיף ה). שרדו ממנה אך כמה בתים בשינויי נוסח משני הנוסחים הנדפסים, ראה לעיל, ונכלל בה גם הבית המתייחס לגירוש ספרד. השנייה — פותחת: מה זאת עשה אלהים לנו, ממנה שרדה הפתיחה וחלק מהבית הראשון.¹⁷ זו הקינה אשר נוסח אחר שלה, עם שינויים, מובאת במלואה להלן.
(ב) באוסף גאסטר שבספרית ג'ון ריילנדס במאנצ'סטר B 8149 שרד קטע קטן הכולל שריד מקינה, אשר ככל הנראה היא קשורה לגירוש, שכן נרמז בה על בריחה אל 'מקום מדבר וציה' מ'קשטיליה יצאתי בשאיה'.

(ג) באוסף אדלר שבבית המדרש לרבנים בני-יוק ENA 2693,5 נמצאת בשלימות הקינה על שמד קשתילה, והיא היא הקינה הפותחת: מה זאת עשה אלהים לנו, שראשיתה שרד בקטע שבאוסף מוצרי הנ"ל. על-פי האקרוסטיכון נראה ששם המחבר הוא 'מאיר הינא',¹⁸ זוהי קינה בלתי שקולה, כוללת חשעה בתים מחזוריים, והשורה האחרונה בכל בית מסתיימת בצורה 'נו'.

מחבר הקינה נמנה עם המגורשים מספרד שהגיעו לפורטוגאל, והוא רומז לאירועים טראומאטיים שעברו על המגורשים בפורטוגאל בשנת רנ"ג,¹⁹ שאותם הוא ככל הנראה חווה על בשרו (שורות 23-24): 'הלכנו למלכות פורטוגאל / נדרנו ממעגל למעגל / גם שם עלינו נתגלגל' (שורות 19-21).

בקינה זו מקופלות כמה משמעויות היסטוריות חשובות, הראויות לתשומת-לב.
(א) בעוד שרבים מבני דור הגירוש מעלים בכתביהם התרשמויות וחוויות קשות ממאורעות הגירוש ותוצאותיו, כגון: תלאותיהם בים וביבשה בדרכם למצוא מקום מקלט, אוכדן מטה לחם, התנתקותם מבני המשפחה ועוד, לצד ביטויי יאוש ותקוה, המחבר התרשם במיוחד מנגע ההמרה ההמונית שפשה בחברה היהודית משהוצאה פקודת הגירוש ב-31 במארס 1492. לכך גם הצטרפו לחצים מחוגי השליטים שביקשו עוד ברגע האחרון למנוע פגיעה מוחלטת בכלכלת הכתר עם עזיבת היהודים, ומכאן מוכנת הכותרת שנתן לקינה: 'קינה על שמד קשתילה', או כדבריו: 'מיום ברא אלהים אדם / שמד גדול כזה לא קדם / על היהודים לאכדם' (שורות 3-5).²⁰ עדות מפורשת,

16 ראה: מוצרי, עמ' 229. על-פי זיהוי של פרופ' ע' פליישר.

17 אמנם מהבית הראשון קשה להבחין בויקתה של הקינה לגירוש ספרד, אך מהמשכה, כפי שנראה להלן, עולה הדבר במפורש.

18 ספק הוא אם חמש האותיות האחרונות שבאקרוסטיכון מרמזות לשם משפחתו.

19 חואן השני מלך פורטוגאל הסכים לקבל מגורשים מספרד לשהות זמנית בלבד, ובתנאים מסויימים, שתוך שמונה חודשים יעזבו היהודים את ארצו. אולם זמן-מה לאחר בואם לממלכתו, החל המלך לרודפם באכזריות יתירה — ראה: פרדטאבארס, לפי מפתח (חלק שני), ערך: Joao II. ריון מסכם — ראה: קיזרלינג, עמ' 108-118; דוד, גדליה, עמ' 109-113, 317-323.

20 שורות 3-4. ואולי יש בציון עובדה זו כדי להצביע שאת קינתו הוא חיבר קודם ל'שמד הגדול' בפורטוגאל בשנת 1497.

שהיא נדירה במקורות בני הדור, להמרה ההמונית שנתלוותה לגירוש ספרד מובאת על-ידי ר' אברהם מטרוטיאל, בהשלמה ל'ספר הקבלה', בדבריו על הגירוש:

ורוב היהודים וגדוליהם ושופטיהם ישבו בביתם והמירו דתם כדת אלהי נכר הארץ ויעזבו מקור מים חיים ומלך עולם ויעבדו אלהים אחרים אשר לא ידעום ולא חלק להם עץ ואבן לא ירעו ולא ישחיתו ולא ייטבו, ובראשם המון האפיקורסים הרב דון אברהם שניאור רב קהלת ספרד הוא ובניו וכל אשר לו²¹ וכאלה לאלפים ולרבבות ימחו מספר חיים שחטאו והחטיאו את הרבים, לפי שעיני הרבים תלויים עליהם.²²

(ב) נוסף לגירוש ספרד, מזכיר מחבר הקינה את גירוש 'שזליה' (שורה 8), היא סיציליה, שהיתה באותה עת תחת שלטון הכתר של אראגון. היהודים גורשו מסיציליה ב-18 ביוני 1492.²³

(ג) מחבר הקינה רומז ככל הנראה לגזרות קשות שנגזרו על-ידי מלך פורטוגאל חואן השני בשנת רנ"ג (1493), לאחר בוא המגורשים מספרד. כלשוננו: 'ולקחו מחמד עינינו / ובתי כניסיות וספרינו / ובנים אשר טפחנו' (שורות 32-34). כלומר: החרמת בתי כניסיות וספרים²⁴ וחטיפת ילדים והגלייתם לארץ גזרה לאי 'טומי' (Sao Thome)

21 על אברהם שניאור שהיה הרב הראשי בספרד וחתנו מאיר מלמד, שהמירו דתם לאחר שהוצאה פקודת הגירוש — ראה: בער, לפי מפתח. תעודות חדשות בעניינו של אברהם שניאור — ראה: קארטה-פארונדו, עמ' 111-121; גוטוירט, עמ' 169-229. על הישמדותם של השניים — ראה עוד: הקר, כרוניקות, עמ' 217-218, 222, 228.

22 ראה: אברהם מטרוטיאל, עמ' 20-21; וכן: דוד, כרוניקות, עמ' 37-38. ר' יעקב בירב מדגיש אף הוא בהקשר למאורעות הללו הן את הגירוש והן את השמד, ראה דבריו בקונטרס הסמיכה, הנספח לשו"ת ר' לוי אבן חביב: 'מיום הגירוש והשמד שבספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל [...] עדויות מוחשיות לתופעת ההמרה בעת הגירוש עולות אף ממקורות ספרדיים, שנשתמרו בארכיונים בספרד, ונדונו ביסודיות בידי פרופ' ח' ביינארט, במחקרו המקיף על גירוש ספרד, שעתיד לראות אור בקרוב. לעומת השמד בעת גירוש ספרד, מכונה במקורותינו השמד בפורטוגאל, שאירע בשנת 1497: 'השמד הגדול' — ראה: הקר, לדמותם, עמ' 32-36.

23 על גירושם של יהודי סיציליה ידוע אך מעט. כל שיש בידינו הוא תיאור כללי ביותר — ראה: מילאנו, עמ' 25-32; רות, עמ' 230-234; בארון, כך 11, עמ' 256, 412; הקר, אגרות, עמ' עז-פז, פז-צ, צ-צג, צה.

24 החרמת בתי-כנסיות והפיכתם לכנסיות היתה רווחת בספרד ובפורטוגאל. החרמת ספריהם של היהודים בעת גירושם מספרד אין אישור לכך מן המקורות. דברי ר' אברהם בקראט בקינתו הנ"ל על גירוש ספרד: 'ונטשו ישיבות / סדורות חטובות / מלאות ספרים / וספרי וספרא', (בן-ששון, קינה, עמ' 68, שורה 53) אין בהם כדי להצביע על מדיניות החרמה של ספרי היהודים, אלא על יהודים שנטשו את ספריהם בהימלטם מאימת קנאים. מסתבר אפוא שהכוונה בקינתו להחרמת ספרי היהודים בפורטוגאל, ולענין זה בידינו עדויות ממקורות עבריים, שלפיהן הוחרמו ספרי היהודים בפורטוגאל. מספר על כך בהדגשה ר' אברהם סבע, שיצא את פורטוגאל בעת המאורעות הללו — ראה: הקר, לדמותם, עמ' 22, הערה 5 (ושם מקורות נוספים); גרוס, סבע, עמ' רה-רכד. מסתבר שהחרמת ספרי היהודים בפורטוגאל היתה לא לפני אמצע שנת רנ"ג, שכן ר' יהודה חייט מתאר בהקדמה לספרו 'מנחת יהודה' את תלאתיו מעת עזיבתו את 'ליסבונה' בחרף רנ"ג, שאלה הגיע חודשים מספר קודם לכן מספרד, ובהגיעו לצפון-אפריקה הושלך ליבור, ויהודים פדאוהו תמורת 'קרוב למאתים ספרים שהיו לו'.

שבמערב אפריקה.²⁵ להלן הקינה במילואה:

קינה על שמד קשתילה

מה זאת עשה אלהים לנו
הו גנענו כלנו אבדנו

מיום ברא אלהים אדם
שמד גדול קנה לא קדם
על היהודים לאבדם
איה הצור מאז גאלנו) מה זאת... 5

איה קהילות קשתילה
וארגון עם שזליה
אשר הפיל אותם יח
לפני צר אשר פילנו 10

יחלנו מושיע וגואל
שבת לבדך את ישראל
ונקפד מלחמה ישראל
וממושבותינו הגלנו

רוב קהילות הקדושות
ישיבות וקתי מדרשות
היו לאויבינו ירושות
ושדי מאד הבהילנו 15

הלכנו למלכות פורטוגאל
נדדנו ממעגל למעגל
גם שם עלינו נתגלגל
מי יתן עוד נמתנו 20

יצאו אחינו גרושים
בחורים זקנים וישישים

25 פרשת חטיפת הילדים מתועדת במקורות פורטוגאליים — ראה: פורטוגאלרס, עמ' 56-57; מובאת גם על-ידי כרוניקונים יהודים בני הזמן. דיון מסכם בנידון — ראה: דוד, גדליה, עמ' 110-111, 323-317. עוד לענין זה — ראה: תשבי, גניזה, עמ' 68-70, 85 (תשבי, משיחות, עמ' 24-26, 41).

25	וְגָזְרוּ גְזֵרוֹת קָשִׁים עַד אֲשֶׁר מָאֵד הָדִימָנוּ מָה...	וְגָזְרוּ גְזֵרוֹת קָשִׁים עַד אֲשֶׁר מָאֵד הָדִימָנוּ מָה...
30	נִבְהֲלָנוּ מְרֹב יִשְׁמֹעוֹת כָּל הַיּוֹם רַבּוֹת נִכְלָנוּ רַבּוֹת חֲדָדוֹת וְזִנּוּעוֹת וּמִרְרוֹת שָׁכַעְנוּ מָה...	נִבְהֲלָנוּ מְרֹב יִשְׁמֹעוֹת כָּל הַיּוֹם רַבּוֹת נִכְלָנוּ רַבּוֹת חֲדָדוֹת וְזִנּוּעוֹת וּמִרְרוֹת שָׁכַעְנוּ מָה...
35	וְנִרְחִיבוּ פִּיהֶם עָלֵינוּ וְלָקְחוּ מִחֲמַד עֵינֵינוּ וּבְתֵי כְּנִיסִיּוֹת וּסְפָרֵינוּ וּבְנִים אֲשֶׁר טָפְחָנוּ אֵנָּה אֶל שׁוֹכֵן מְרוֹמִים שָׁלַח נַחֲמָה לְהַלּוּמִים קִבֵּץ נְדָחִים בְּעַמִּים נִקְלָאוֹת עָשָׂה עִמָּנוּ מָה...	וְנִרְחִיבוּ פִּיהֶם עָלֵינוּ וְלָקְחוּ מִחֲמַד עֵינֵינוּ וּבְתֵי כְּנִיסִיּוֹת וּסְפָרֵינוּ וּבְנִים אֲשֶׁר טָפְחָנוּ אֵנָּה אֶל שׁוֹכֵן מְרוֹמִים שָׁלַח נַחֲמָה לְהַלּוּמִים קִבֵּץ נְדָחִים בְּעַמִּים נִקְלָאוֹת עָשָׂה עִמָּנוּ מָה...
2	עפ"י: במדבר כ:ג.	עפ"י: במדבר כ:ג.
3	עפ"י: בראשית ה:א.	עפ"י: בראשית ה:א.
5	עפ"י: אסתר ט:כד.	עפ"י: אסתר ט:כד.
6	הצור: כינוי לאל.	הצור: כינוי לאל.
8	שזלייה: סיציליה, וראה לעיל.	שזלייה: סיציליה, וראה לעיל.
16	על ישיבות בספרד ערכ הגירוש נותרו אך מעט ידיעות — ראה: הקר, לדמותם עמ' 47-59; גרוס, ישיבות.	על ישיבות בספרד ערכ הגירוש נותרו אך מעט ידיעות — ראה: הקר, לדמותם עמ' 47-59; גרוס, ישיבות.
18	עפ"י: איוב כג:טז.	עפ"י: איוב כג:טז.
20	מעגל: מסלול, דרך. כגון: 'ינחני במעגלי צדק' (משלי ד:יא).	מעגל: מסלול, דרך. כגון: 'ינחני במעגלי צדק' (משלי ד:יא).
21	נתגלגל: רומז למאורעות פורטוגאל בשנת רנ"ג (1493). ראה לעיל.	נתגלגל: רומז למאורעות פורטוגאל בשנת רנ"ג (1493). ראה לעיל.
26	הדימנו: לשון דומיה, כגון: 'אוי לי כי נדמית' (ישעיה ו:ה).	הדימנו: לשון דומיה, כגון: 'אוי לי כי נדמית' (ישעיה ו:ה).
27	ישועות: תעמולה כריסטולוגית בלוויית אימים קשים שכוונו לעבר יהודי ספרד ופורטוגאל בכל אחר ואתר.	ישועות: תעמולה כריסטולוגית בלוויית אימים קשים שכוונו לעבר יהודי ספרד ופורטוגאל בכל אחר ואתר.
30	עפ"י: איכה ג:טו.	עפ"י: איכה ג:טו.
31	עפ"י: שמואל א' ב:א.	עפ"י: שמואל א' ב:א.
32	עפ"י: יחזקאל כד:טז ועוד.	עפ"י: יחזקאל כד:טז ועוד.
34	ובנים: ראה לעיל.	ובנים: ראה לעיל.
35	שוכן מרומים: עפ"י: ישעיה לג:ה.	שוכן מרומים: עפ"י: ישעיה לג:ה.
36	הלומים: מוכים, עפ"י: ישעיה כח:א.	הלומים: מוכים, עפ"י: ישעיה כח:א.
37	קבץ נדחים: עפ"י: מיכה ד:ו; צפניה ג:יט.	קבץ נדחים: עפ"י: מיכה ד:ו; צפניה ג:יט.

הפניות ביבליוגרפיות

- אברהם מטרוטאל
אוצר נחמד
אידל, חדש
אידל, ישן
אידל, מבוא
אמרי נועם
ארבע תעניות
בארון
בן-ששון, גלות
בן-ששון, דור
בן-ששון, הכרונוגרפיה
בן-ששון, קינה
בניהו
ברנפלד
בער
ברנשטיין
יטוירט
גרוס, ישיבות
גרוס, סבע
דוד, גדליה
דוד, כרוניקות
דוידזאן
דרעכסלער
הברמן
הקר, איגרות
הקר, גאון
הקר, היאוש
הקר, כרוניקות
הקר, לדמותם
- א"א הרכבי, 'השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטרוטאל', חדשים גם ישנים, חלק שני, חוברת ב, תרנ"ח.
אוצר נחמד, ב (תר"ז).
מ' אידל, 'חדש אסור מן התורה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 223-240.
—, 'ישן וחדש בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 493-508.
—, 'מבוא לא"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל', ² ירושלים תשמ"ח.
אמרי נועם, אמשטרדם שפ"ח.
ארבע תעניות, ויניציאה תל"א.
S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*,² New York-London, vol. II (1967).
ח"ה בן-ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דוד גולי ספרד', ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227.
—, 'דוד גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 23-64.
—, 'למגמות הכרונוגרפיה היהודית של ימיהביניים ובעיותיה', היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 29-49.
—, 'קינה על גירוש ספרד', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 59-64.
מ' בניהו, 'מקור לתולדות גירוש ספרד', סיני, פח (תשמ"א), עמ' מ-מו.
ש' ברנפלד, ספר הדמעות, כרך שני, ברלין תרפ"ד.
י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית,² תל-אביב תשי"ט.
ש' ברנשטיין, על נהרות ספרד, תל-אביב תשט"ז.
E. Gutwirth, 'Abraham Seneor Social Tensions and the Court-Jew', *Michael*, XI (1989), pp. 169-229.
א' גרוס, 'קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה הטר"ו', פעמים, 31 (תשט"ז), עמ' 3-21.
—, 'רבי אברהם סבע "המגורש בשני גירושים"', ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' רה-רכד.
א' דוד, 'מפעלו ההיסטוריוגרפי של ר' גדליה אבן יחיאל בעל שלשלת הקבלה', עבודה לקבלת התואר ד"ר, האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ו.
—, 'שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשל"ט'.
I. Davidson, 'Bemerkung zu der Elegie auf die-Austreibung aus Spanien', *M.G.W.J.*, 77 (1933), pp. 435-436.
מ' דרעכסלער, בנספח לקונטרס מקונן אכלנו, סעאיני תרצ"ב.
א"מ הברמן, 'קינה על גירוש פורטוגאל בשנת רנ"ח [רנ"ז] לדון דוד אבן יחיאל', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 11-16.
י' הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיעציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית כימי-הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' סד-צד.
—, 'גאון ודיכאון, קטבים בהוויתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל כימי-הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 541-586.
—, 'היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 195-213.
—, 'כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד, סבותיו ותוצאותיו', ציון, מד (תשל"ט), עמ' 201-228.
—, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה', ספונות, ז (תשמ"ג), עמ' 21-95.

- יהודה חייט, מנחת יהודה, מנטובה שי"ח.
 י"ה הלום, 'ייתור השיר כמבטא מציאות רוחנית על פי הפיוט הספרדי המאוחר',
 גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור ח' בינארט,
 ירושלים תשמ"ח, עמ' 348-337.
- H.Y. Yerushalmi, 'Clio and the Jews: Reflections on Jewish
 historiography in the sixteenth century', *PAAJR*, XLVI-XLVII
 (1979-1980), pp. 607-638.
- , 'Zakhor', *Jewish History and Jewish Memory*, Seattle and
 London 1982, pp. 53-75.
- שאלות ותשובות מהרלב"ח, ברקלין תשכ"ב.
 A. Marx, 'The Expulsion of the Jews from Spain — Two accounts',
Studies in Jewish Bibliography and Booklore, New York 1944, pp. 77-
 106.
- קטלוג של אוסף ו"אק מוצרי, ירושלים תש"ן.
 A. Milano, 'The number of the Jews in Sicily at the time of their
 expulsion in 1492', *Jewish Social Studies*, 15 (1953), pp. 25-32.
- ד' פגיס, 'קינות על גזירות קניא בספרד', חרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 373-355.
 M.J. Pimenta Fero Tavares, *Os Judeus en Portugal no seculo XV*,
 vol. I-II, Lisboa 1982.
- א' פריימאן, 'קינה על גרוש ספרד', מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל, וינא
 תרצ"ג, עמ' רלו-רמו.
- M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867, pp.
 108-118.
- C. Carrete Parondo, 'R. Abraham Seneor (Fernan Perez Coronel)
 conjeturas tradicionales y realidad documental', *Sefarad*, XLVI
 (1986), pp. 111-121.
- כ' רות, 'לתולדות גולי סציליה', ארץ-ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 234-230.
 ח' שירמן, 'קינות על הגזרות בארץ-ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז וצרפת',
 קבץ על יד, ג (יג, ח"ש), עמ' כג-עד.
- י' תשבי, 'דפי גניזה מחיבור משיח-מיסטי על גירוש ספרד ופורטוגאל, ציון,
 מח (תשמ"ג), עמ' 102-55, 385-347, מח (תשמ"ד), עמ' 60-26.
- , 'הפיכה בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 222-209.
- , 'חדשנות מדומה בחקר הקבלה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 491-469.
- , 'משיחיות בדור גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה [=תשבי,
 גניזה].

חייט
הלום

ירושלמי,
היסטוריוגרפיה

ירושלמי, זכור

לוי אבן חביב
מארס

מוצרי
מילאנו

פגיס
פרוטאבארס

פריימאן

קייזרלינג

קארטה-פארונדו

רות
שירמן

תשבי, גניזה

תשבי, הפיכה
תשבי, חדשנות
תשבי, משיחיות